

ДОРОГА СХОДЖЕННЯ ПЕТРА САВИЦЬКОГО

*Єсть восхожденья дорога.
Нету дороги назад.*

П. Востоков

Попри всілякі заборони імена визначних діячів науки і культури неможливо вилучити зі сторінок історії. Багато з тих, хто становив інтелектуальну і творчу еліту, після жовтневої революції та громадянської війни вимушені були покинути рідний край, все життя прожити на чужині. Народ втратив багатьох філософів, письменників, музикантів, акторів, живописців, скульпторів, вчених. Вони гірко переживали самоту, усвідомлюючи, що співвітчизники нічого про них не знають. Але, напевно, все ж мали надію на майбутнє, бо жили, працювали і творили, не забуваючи про вітчизну, пильно вдивляючись в далекі рідні обрії. Багато імен було заборонено, вони згадувались лише у списках ворогів. Останнім часом в ставленні до них відновлюється історична справедливість. Але й досі залишаються у забутті наші земляки, які повинні зайняти чільне місце в рядах реабілітованих великих імен.

Серед них і Петро Миколайович Савицький (1895—1968). Природа щедро обдарувала цю людину. Його наукові інтереси охоплювали економіку, географію, історію, архітектуру, лінгвістику, літературу. Він писав вірші, багато перекладав на чеську мову, активно займався педагогічною діяльністю. Був одним із основоположників, ідеологів та організаторів євразійського руху. Про універсальність П. Савицький писав як про одну із своїх головних рис:

Мой рок, мой крест — универсальность...
Цвета искусств, хозяйства лики,
Дела героев и вождей,
И мир наук, живой, великий,
И лица стран, эпох, людей, —
Все так влечет, все так волнует...

У Чехословаччині, де П. Савицький прожив більшу частину свого життя, високо оцінили його наукову роботу в статті біографічно-бібліографічного словника «Чехословацькі праці з мови, історії та культури слов'янських народів з 1760 р.».

Народився П. Савицький у Чернігові 15 травня 1895 р. його батько Микола Петрович Савицький, родом з Кролевця, колишньої Чернігівської губернії, був головою Чернігівської губернської земської управи.

1913 р. П. Савицький з відзнакою закінчив чернігівську чоловічу гімназію і вступив до економічного факультету Петроградського політехнічного інституту, який теж з відзнакою закінчив 1917 р.

У студентські роки юний чернігівець зблизився з П. Б. Струве, вважався кращим його учнем. За рішенням ради політехнічного інституту його визначили стипендіатом по кафедрі господарчого побуту, а згодом він отримав звання кандидата економічних наук. Перспективного молодого вченого 1917 р. призначили заступником торгового атташе

російського посольства в Норвегії. Він зразу проявив себе — уклав вигідні торгові угоди з цією країною. З 1918 р. почав працювати над великим дослідженням «Метафізика господарства та дослідне його пізнання».

Ще в молоді роки П. Савицький відзначався глибокими знаннями та різносторонніми інтересами, нарівні з економікою його приваблювала історія, архітектура, цікавили література, народно-прикладне мистецтво.

В юнацькі роки, під час навчання в гімназії та інституті, П. Савицький разом з українським істориком В. Л. Модзалевським кожного року, починаючи з 1911 по 1914, а потім 1918 р. об'їздив майже всю лівобережну і частково правобережну Україну, вивчав історію рідного краю, народне мистецтво. Його стаття за підписом Р. S.¹ «Кам'яне будівництво на Україні від часів Богдана Хмельницького до часів Розумовського», яка була надрукована в газеті «Черниговская земская неделя» (1913, № 9—10), свідчить про глибокі знання автора України та Росії, архітектури двох народів.² Молодий дослідник відзначив, що реформи Петра I не мали особливого впливу на українське будівництво. Україна через Польщу спілкувалась з Європою і, таким чином, вистояла перед великоруським впливом. Значить, вважав П. Савицький, розподіл архітектури на допетровську і післяпетровську, прийнятний для Великої Росії, не підходить Україні. У статті підкреслювався високий рівень художнього смаку українського народу, вплив релігійних поривань зодчих. Зверталась увага на те, що Україна мала значний вплив на московське будівництво, особливо у зведенні баштового типу церков. А розроблена росіянами багата орнаментация на початку XVIII ст. вплинула на оздоблення українських храмів. Значна увага приділялась Козелецькому монастирю — «вершині національного стилю, який піднявся, не втрачаючи своїх самобутніх особливостей, до рівня Європейського мистецтва».³

1914 р. на II виставці українського будівництва, яка проходила у Харкові, П. Савицький представив велику фотографічну колекцію з архітектури півночі та сходу Чернігівщини. Вона складалася з трьох розділів, які мали детальні наукові коментарі, плани і обміри церков. Перший розділ — дерев'яне будівництво — звертав увагу на Троїцьку і Покровську церкви Коропа і свідчив про те, як довго трималася на Україні традиція старовинного дерев'яного будівництва. Кам'яне будівництво було представлено у другому розділі. На прикладі собору Крупецького монастиря під Батурином П. Савицький показав, що кам'яне будівництво сприймало основні прийоми дерев'яного. Третій розділ — кам'яниці м. Чернігова — знайомив з особливим видом старовинного українського громадянського будівництва.

В «Черниговской земской неделе» (1914, № 24—25) з'явилася велика стаття П. Савицького «Про українську вишивку XVIII століття та сучасне її відродження», де він розглянув одно- та двоколірні народні візерунки, зосередив свою увагу на багатоколірних шедеврах української орнаментики, яка створювалася не без впливів Заходу та Сходу.

Зацікавили молодого дослідника пам'ятки українського іконопису та культури, зібрані чернігівським музеєм єпархіальних старожитностей.

Такий посилений інтерес до рідної історії та плідний період у житті П. Савицького пояснюється активним красназничим рухом на Чернігівщині початку XX ст. Закономірно те, що талановитий юнак потрапив під благодійний вплив Ю. Виноградського, П. Добровольського, М. Коцюбинського, О. Лазаревського, товаришував і співробітничав з В. Модзалевським. Йому були доступні «Труди Черниговской архивной

комиссии», які виходили 1898—1918 рр. Хлопчиком він бачив святкування, присвячене 1000-літтю Чернігова у 1907 р. Юний Савицький працював у міському історичному музеї, який відкрив свої двері 1908 р. після проведення в Чернігові XIV Всеросійського археологічного з'їзду, у Спархіальному сховищі старожитностей.

На древній чернігівській землі були закладені основи наукових та творчих пошуків П. Савицького.

Під час навчання в Петрограді 1916 р. здібний юнак разом із В. Л. Модзалевським підготував до друку книгу «Очерки искусства старой Украины. Чернигов», яка була набрана як випуск журналу «Живая старина», але не змогла вийти під час громадянської війни.

1920 р. П. Савицький вирушив на південь Росії, де став секретарем свого вчителя П. Струве, який тоді займав у штабі генерала Врангеля посаду завідуючого департаментом закордонних справ.

Після поразки білої армії він змушений був поїхати до Болгарії, де працював технічним редактором у журналі П. Струве «Русская мысль», а в грудні 1921 р. переїхав до Праги. Тут він прожив з десятилітньою перервою все своє життя разом з дружиною, двома синами та батьками.

Спочатку жити в Чехословаччині було важко, служити ніде. Доводилось існувати на грошову допомогу в 700 крон, яку дало Міністерство закордонних справ держави, що дала їм притулок, а також на випадкові літературні гонорари.

Але молодий вчений не підкорявся обставинам. Він безплатно працював у празьких наукових товариствах і журналах, вивчав чеську мову, пізнавав життя поки ще чужої країни. До того ж він був не сам, поряд жили тисячі емігрантів.

Чехословацький уряд взяв на себе турботу про біженців. Молодим дозволялось навчатися в усіх середніх і вищих навчальних закладах країни. За умови успішного навчання їм безплатно надавали повне забезпечення, включаючи необхідні навчальні посібники. Окрім того, для російських емігрантів було відкрито юридичний факультет, для українських — Вільний український університет з двома факультетами: філософським і юридичним. Можна було навчатися у вищій школі технічної комунікації та російському інституті сільськогосподарської кооперації. Проводилися заняття у педагогічному інституті ім. Я. А. Каменського, який готував педагогів для російської та української гімназій у Празі та російської гімназії в Моравській Тржебові. 1923 р. почав працювати Російський народний університет як чесько-російський просвітницький заклад.

У цих вузах викладали відомі російські вчені та культурні діячі, яким були надані всі можливості для наукової роботи. Закономірно, що емігранти називали Прагу «російськими Афінами».

За таких умов і П. Савицький мав можливість працювати і проводити свої наукові дослідження. 1922 р. він захистив одну із своїх наукових праць і став приват-доцентом кафедри економіки та статистики російського юридичного факультету, а 1925 р. — доцентом інституту сільськогосподарської кооперації, де був завідуючим кафедрою економічної та сільськогосподарської географії. 1928 р. — професор тієї ж кафедри. З 1935 р. перебував на посаді лектора Німецького університету Праги, де вів заняття з української та російської мов, працював у слов'янському семінарі, яким керував проф. Г. Геземанн. Він також виступав з лекціями в Берліні на кафедрі економічної географії Російського наукового інституту, був дійсним членом Німецького товариства слов'янознавства у Празі та членом-кореспондентом географічного товариства у Белграді.

Интерес П. Савицького до історії вітчизняної архітектури, який зародився в юнацький період, не згасав і в наступні роки його життя. Позбавлений в еміграції можливості звернутися до раніше підготовлених і опублікованих статей, він продовжував дослідницьку роботу, зосередив свою увагу в основному на церковній архітектурі. У 1921—1928 рр. вчений побував в головних центрах Європи, зібрав дані для співставлення з вітчизняним матеріалом. В архіві П. Савицького, що знаходиться у Слов'янській бібліотеці Праги, є рукопис його статті «Деякі думки з історії українського будівництва», де узагальнено весь зібраний матеріал.⁴

1936 р. П. Савицького обурило варварське знищення художньо-історичних пам'яток Києва і київських околиць. Зруйнування Михайлівського монастиря, який перевершував кращі витвори італійської архітектури візантійського стилю, Трьохсвятительської церкви, Видубицького монастиря, Михайлівського храму, Військово-Нікольського собору, Братського монастиря, як вважав учений, «не може не викликати тремтіння у кожній скільки-небудь освіченої людини, у всякого, для кого Україна і українська культура не просто «гній» для чийось чужих ланів».⁵ Адже в XI—XIII ст. нашої ери не було на землі такого невеликого простору, як древній Київ, де б зосереджувалась така кількість геніальних архітектурних споруд. Наступні століття, в основному, помилували їх. А в середині XX ст., з гіркою іронією відзначав П. Савицький, розорення Батія виглядає нікчемним у порівнянні зі справами київських «будівельників» 1934—1936 рр. Але він мав надію на те, що руйнівна діяльність припиниться, а знищені, понівечені споруди будуть відновлені і відбудовані.

Європейське визнання отримали наукові праці П. Савицького з економічної географії. У листі до Л. М. Гумільова він писав: «Про себе я можу сказати, що я життя живу, не відводячи очей від географічної карти».⁶ Сам вчений з гордістю підкреслював, що його теорія «періодичної системи» географічних поясів була прийнята радянськими географами і використана в підручниках з географії. З успіхом П. Савицький використовував свої знання географії в інших наукових галузях — історії, літературознавстві, лінгвістиці («Сказання іноземців про Сибір (історико-географічні замітки)», 1933; «Піднесення і «депресія» давньоруської історії», 1935; «Життє» протопопа Аввакума як географічне першоджерело», 1929; «Література факту у «Слові о полку Ігоревім», 1930; «Географічний ландшафт в радянській літературі», 1934; «Місцедіяння в російській літературі (географічна сторона російської літератури)», 1932; «Євразія в світлі мовознавства», 1931 (разом з Р. Якобсоном).

Наукові праці П. Савицького перекладені на чеську, французьку, англійську, німецьку мови.

П. Савицький разом із П. П. Сувчинським, М. С. Трубецьким був одним із основоположників, ідеологів та організаторів євразійського руху. У різні роки їхніми однодумцями були історик і славіст Л. В. Флоровський, філософ і богослов В. М. Ільїн, економіст Я. Д. Садовський, історик і філософ Л. П. Карсавін, літературний критик Д. П. Святополк-Мирський, історики М. Шахматов і Г. В. Вернадський. П. Савицький написав для першої збірки євразійців «Исход к востоку. Предчувствия и свершения. Утверждения евразийцев» (1921) чотири статті. Він редагував «Евразийскую хронику», був співредактором «Евразийского временника», «Евразийского сборника», організував «Евразийское книгоиздательство», яке працювало у Празі, Берліні, Парижі. З євразійською концепцією історії Росії вчений виступив на VII міжнародному конгресі істориків у Варшаві. Він багато зробив для ство-

рення євразійської школи історіографії. У вірші «Наш век» П. Савицький писав:

Да, євразийского прилива
В веках предустановлен взлет!
О нем в созвучьях, в переливах
Песнь этих грозных дней поет.

Євразійці намагалися вирватися за коло націоналістичних і партійних питань у вирішенні сучасних проблем. Поважаючи європейську культуру, вони ламали рамки національного шовінізму, вважали, що слов'янство не виправдало покладених на нього надій. Європейський вплив породжував комплекс неповноцінності багатьох народів, усвідомлення своєї відсталості, відчуження від своїх традицій. Протириччям Європи євразійці протиставили єдину Росію, натхненну православ'ям. Вони вважали, що Росія не є спадкоємицею Київської Русі, а утворилася з московського царства на руїнах татарської орди у XVI ст. За географічними і кліматичними умовами Росія як своєрідна територія відрізняється від Європи і Азії та являє собою Євразію. У духовно-культурному розвитку вона була послідовницею Візантійської імперії.

Революцію євразійці розцінювали як реакцію народу на реформи Петра I, які розкололи націю. Подібно до змівівців вони засуджували більшовицький переворот, але примирялися з ним, вважаючи його стихійною катастрофою. Більшовизм, говорили вони, прояснив матеріальне і духовне зубожіння, марксизм був кульмінацією дегенеративного впливу Заходу. А російський народ використав революцію, щоб зберегти територіальну цілісність країни. Євразійці схвалювали деякі нові установи, підтримували лозунг «Ради — без комуністів!», приймали націоналізацію, але не погоджувалися з методами її реалізації, відстоюючи комбінацію великих державних і малих приватних підприємств. Вони засуджували інтервенцію і терористичні акції проти батьківщини і участь в них російських емігрантів, розраховували на поступову дискредитацію більшовиків і мали велику надію на те, що шляхом еволюції переможуть їх.

Перші ознаки кризи євразійського руху з'явилися наприкінці 20-х рр., коли паризька група, яка об'єднувалася навколо журналу «Євразія» (С. Єфрон, П. Сувчинський, Д. Святополк-Мирський), зайняла прорадянські позиції. Відношення до більшовиків ставало все менш критичним, позитивно оцінювалися результати індустріалізації та колективізації.

Крах євразійського руху був пов'язаний з тріумфом тоталітарних диктатур. Коли євразійці пропагували співдружність націй, в Європі інтенсивно розвивалися шовіністичні настрої.

П. Савицький залишився відданим євразійським ідеям до смерті. Але у період Великої Вітчизняної війни він, як патріот своєї батьківщини, став на бік Радянського Союзу, пишався його перемогою і міжнародним авторитетом. В одному з листів до Л. М. Гумільова, написаному у січні 1958 р., П. Савицький стверджував: «Нашу молодість і наші інтелектуальні потенції дає нам, на мою думку, наша російська мати сира земля. Вона, в людських масштабах, настільки величезна і настільки неосяжна, що постійно обновлює і немов «омолоджує» нас. Нам нічого боятися ні століть, ні тисячоліть. І при цьому ми залишаємося на одному й тому ж корінні. І в цьому наша величезна перевага і запорука сили у всіх областях — у порівнянні з канадами, австраліями тощо, відірваними від коріння. Розуміючи всю діалектику питання, я колись писав:

В чем тайна русских дел? Единством всенародным
Крепка и велика и дивна Русь моя.

Ведет сынов соборный дух народный,

Им помогает мать сыра земля...»⁷

З 1940 р. до 1944 р. П. Савицький був директором кооперативної російської гімназії. Але у зв'язку з тим, що він чинив перешкоди в мобілізації гімназистів до гітлерівської армії, його звільнили з цієї посади.

Радість перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні була затьмарена: органи держбезпеки заарештували П. Савицького і вивезли до СРСР. Та довгі роки тяжких випробувань не зломали вченого, сили надавала віра у Бога і поетична творчість. До 1955 р. рідня нічого не знала про нього. Наступного року П. Савицький повернувся до Праги.

Протягом всього життя за кордоном П. Савицький уважно слідкував за процесами, які проходили у політичному, економічному, а також культурному житті. Він засуджував сталінський режим, особливо згубний для 30-х рр. «Багато, що робиться зараз в СРСР самою владою, — писав П. Савицький, — є прямим підсобництвом зовнішнім ворогам Росії».⁸ Він з боєм відзначав, що можливість синтезу в історичних науках зведена нанівець під тиском марксизму, що філософи змушені мовчати, а робота О. Ф. Лосева обірвалась.

Але все ж другу половину 30-х рр. П. Савицький оцінив як період духовних зрушень, крізь обриси радянської дійсності почали проступати елементи традицій. Відродження традицій відповідало прагненню євразійців поєднати нове і старе у небувалій єдності. Проте, як вважав П. Савицький, нове в області духовної культури Країни Рад, хоч і мало свої переваги, руйнувалося. «У цю хвилину Радянський Союз на 90% живе російською культурою XIX-го століття («класика» — у музиці, Даль — у мові, Буслаєв — у граматиці, Ушинський — у педагогіці, Римський-Корсаков — у музиці, Рєпін — у живописі, ампір і навіть «російський стиль» — в архітектурі, і так в усіх виявленнях».⁹

Звернення Радянської Росії до XIX століття об'єктивно поєднувало її з російською еміграційною культурою, яка в значно більшій мірі зберегла і розвивала традиції минулого. П. Савицький стверджував, що еміграція потрібна Росії і російській культурі для духовного відродження. Він вважав, що існує єдина російська культура, хоч вона і розділена кордонами. Проте шлях повернення на батьківщину відкидався, тому що в радянській Росії культура не могла бути незалежною від ідей комунізму, а її носії зазнали б насилля. Про це красномовно свідчив приклад критика Д. П. Святополка-Мирського.

П. Савицький вважав себе спадкоємцем культури XIX ст. Це підтверджує і його поетична творчість, в якій відбилася і громадянська позиція, і філософські та ідеологічні міркування, і наукові пошуки автора. У творі «Не только стихи» він писав:

Вложит все знания и силы
В единый заостренный стих.
Пусть рассказывает миру
О мире тайном дум моих.

1960 р. у Франції вийшла збірка поезій П. Савицького «Стихи» за підписом П. Востоков. Цей псевдонім нагадує ім'я О. Х. Востокова (1781—1864) — філолога, поета, засновника порівняльного слов'янського мовознавства. Але більш ймовірно, що цей псевдонім пов'язаний зі сходом (російською мовою — востоком), куди були спрямовані помисли П. Савицького як ідеолога євразійців.

В основному всі вірші П. Савицького належать до періоду його ув'язнення в концтаборах і життя на поселенні у Мордовії (1945—

1956). У час цього довгого та страшного десятиліття забуття і принижень поезія була для нього порятунком, продуховиною для думок, почуттів і надій на майбутнє. Вірші склалися, як свідчив сам поет, там, де Муза повинна була зціпити зуби від болю, де горло перехоплювало від обурення, а пальці сковував страшний холод — на верхньому майданчику дванадцятиповерхової Луб'янки, у бурі (барак посиленого режиму), на лісоповалі в лютий мороз, у камері в'язниці. Паперу не було, поетичні рядки доводилося дряпати на книжкових палітурках, надірваних конвертах. Але й ці записи були небезпечним заняттям для в'язня. П. Савицького виручала феноменальна пам'ять. Сучасники пригадували, що прочитану один раз книгу він міг переказувати, цитуючи на пам'ять цілі сторінки. Вистраждані рядки запам'ятовувалися надовго, якщо не назавжди.

Окремі вірші П. Савицького анонімно з'являлися друком ще до виходу книги. Це засвідчив відомий американський літературознавець Г. П. Струве, син учителя Савицького П. Б. Струве. Літературознавець і поет були добре знайомі, але після розлуки у 1922 р. вони тільки листувалися. У листі від 10 жовтня 1959 р. Г. Струве інформував П. Савицького: «Не знаю, чи дійшло до Вас те видання, в якому через мене ще раніше були надруковані вірші Востокова (без його імені), — ті, які Ви прислали мені два-три роки тому. Вони надруковані без посилення на мене, але невелику передмову до них склав я».¹⁰

Друкував вірші поета і ж. «Грани». Його редакція згодом надіслала велику добірку творів П. Савицького талановитому російському поету-акмеїсту Миколі Оцупу, який, за браком місця, відібрав меншу частину поезій для книги і написав до неї передмову. Історик М. Андреев, який теж брав активну участь у виданні книги, написав теплі слова про її автора. Після смерті М. Оцупа 1959 р. М. Андреев сповіщав П. Савицького: «Він був у захопленні від Ваших віршів: очевидно, його передмова до них — лебедина пісня поета».¹¹

Всі розрізнені тексти зібрав і знайшов гроші для видання інженер С. Вечорін, який очолював у еміграції Загальне об'єднання петроградських політехніків.

Вірші П. Востокова відзначаються внутрішньою енергією, утвердженням життя, оптимістичним поглядом на світ. М. Оцуп зазначив: «Я захований у чистоту і стійкість П. Востокова і писав про його поезію з вдячністю за те, що в наш час є такі люди».¹²

Якщо знаєш про круті повороти життєвого шляху поета, про умови, в яких він творив, то проймаєшся повагою до нього. Ліричний герой П. Савицького — подвижник («Мой крест мне послан неспроста»). Він бере на себе відповідальність за все, що коїться навколо, по-філософськи осмислює трагізм буття, усвідомлює неминучість долі, за християнським звичаєм прощає своїх мучителів; його мета —

В смиренъи, знании и правде возростая,
Людей — примером — к лучшему зови.

Не випадково М. Оцуп порівнював П. Востокова з італійцем Сільвіо Пелліко, який у неволі написав свій головний твір «Мої темниці».

Ліричний герой черпав сили у просторах своєї батьківщини, глибинним корінням він пов'язаний з її історією, без неї він себе не уявляє.

О степь. Огонь в моей крови
Твоим дыханьем поднят мощным.
Ты дел моих, моей любви
Неиссякаемый источник, —

писав поет у вірші «Курганы», якому дала високу оцінку А. Ахматова.¹³

У віршах П. Востокова знайшли відображення євразійські ідеї П. Савицького, надія на світову роль Росії:

То стойкость русская, завет векам идущим.

Нет равных ей среди мерил земных.

Она чревата мировым грядущим.

(«Русская стойкость»)

Дух поета підтримувала його віра у Бога, у християнську справедливість. Взірцями для наслідування, ідеалами йому були Єрмоген, Алексій, Антоній та інші релігійні діячі, яких оспівував П. Востоков. Вони зображені людьми високих помислів, незламної волі. А їх самотнє життя давало можливість осягнути світ:

Есть в мире тайны. Лишь в уединеньи

Постичь способен их к ним обращенный взор.

(«Феофан-затворник»)

Духовні вірші П. Савицького займали значне місце в його творчості. Підтвердження цьому ми знаходимо і в листі М. Андреева до поета від 11 лютого 1961 р.: «М. М. Зернов складає в Оксфорді словник авторів, які писали на релігійні теми. Він звернувся з питанням про Ваші роботи на цю тему».¹⁴

Орієнтація на високі взірці не відірвала поета від реального земного життя, яке опирається на просте. За Савицьким, осмислення простоти веде до розуміння і осягнення світових законів.

В основе сложного нам светит простота,

И в безграничном тоже есть простое.

В простых словах сказалась глубина.

Простым законом дышет все живое.

(«Простое»)

Поет прагне у в'язневі-лісорубі роздивитися глибину і гідність людини («Лесорубу»); зимове сонце не тільки несе світло поселенцю і дає можливість читати, але й гріє його скорботну душу («Свет пятьдесят четвертой параллели»); з яблуком пов'язані роздуми про людей і час, коли «вкусить мы сможем добрый плод земной» («Яблоко»).

Про відповідність простоти поезій П. Савицького духу епохи писав і М. Оцуп: «І якщо правда, що світова література увійшла в епоху персоналізму, тобто простоти після складностей, релігійної зібраності після естетичної безладності та пустельницької любові до ближнього понад професійних чвар, то і лірика Востокова — благодатне знамення часу».¹⁵

Оскільки у віршах П. Савицького йшлося про життя в'язнів у Радянському Союзі, його засудили до трьох років, але невдовзі амністували.

Тяжке життя і довгі роки чекання на чоловіка підірвали здоров'я дружини П. Савицького Віри Іванівни, вона померла від раку легенів у 1960 р.

Не зломлений горем і несправедливістю П. Савицький продовжував напружено працювати. У 60-ті роки він активно листувався, обмінювався науковими працями з відомим українським та російським літературознавцем М. К. Гудзієм, істориком-знавцем Італійського Відродження М. О. Гуковським, спеціалістом з проблем Азії Л. М. Гумільовим. Останній знайомив П. Савицького зі своїми рукописами, шукав у нього підтримки і натхнення для дослідження історії євразійських кочівників.

Наприкінці свого життя П. Савицький займався перекладами на російську і чеську мови, співробітничав з Академією наук ЧСФР, готував для чехословацької енциклопедії статті про географію СРСР.

13 квітня 1968 р. П. Савицький помер. Його поховали на Ольшанському кладовищі у Празі.

ПРИМІТКИ:

- 1 П. Савицький друкував свої праці під такими псевдонімами і криптонімами — П. Востоков, Степан Луденський, В. Лодовиков, Т. Ходот, С. П., Р. S.
- 2 Підтвердження цьому служить посилання на статтю П. Савицького історика І. Огієнка у його книзі «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» (Київ, 1918. — С. 16).
- 3 Р. S. Каменное строительство на Украине от времен Богдана Хмельницкого до времен Разумовского. — Черниговская земская неделя, 1913. — № 10. — С. 3.
- 4 Висловлюємо ширю вдяку директору Слов'янської бібліотеки у Празі доктору І. Вацеку за допомогу в роботі.
- 5 Савицький П. Н. Гибель и воссоздание неоченимых сокровищ (Разгром русского зодческого наследия и необходимость его восстановления). — Прага, 1937. — С. 16.
- 6 Архів П. М. Савицького (Слов'янська бібліотека у Празі). — С. V, № 87.
- 7 Архів П. М. Савицького (Слов'янська бібліотека у Празі). — С. V, № 87.
- 8 Савицький П. Н. Россия и эмиграция (культурно-историческая проблематика момента). — В сб.: Новый град, Париж, 1938. — № 13. — С. 116.
- 9 Там же. — С. 119.
- 10 Архів П. М. Савицького (Слов'янська бібліотека у Празі), с. III, № 55.
- 11 Там же. — С. II, № 8.
- 12 Цит. за кн.: Востоков П. Стихи. — Булонь, 1960. — С. 30—31.
- 13 З поезією П. Савицького А. Ахматову знайомив її син Л. М. Гумільов, який активно і регулярно листувався з Петром Миколайовичем, надсилав йому книги матері. До речі, в одному листі від 15 січня 1957 р. П. Савицький писав Л. Гумільову: «...мій покійний друг, відомий історик України, автор «Малороссийского родословника», який опрацював історії сотень і сотень поколінь за два з половиною — три століття, — Вадим Львович Модзалевський, — вважав, що найбільш обдаровані нащадки з'являються в результаті змішаних шлюбів. Він спеціально простежував це на співвідношеннях двох дуже родинних, але все ж не співпадаючих один з одним племен — великоруського і малоруського. Мені особисто він пропонував мати надію на те, що моя прабабуся належала до великорусько-татарського роду Ахматових» (Архів П. М. Савицького (Слов'янська бібліотека у Празі). — С. V, № 87).
- 14 Архів П. М. Савицького (Слов'янська бібліотека у Празі). — С. II, № 8.

